

niş ve muhteşem sarayın çok büyük, gösterişli ve elips biçiminde, yaklaşık 30 m. yüksekliğinde bir tonozla örtülü Tâk-ı Kısra veya Eyvân-ı Kısra adlı salonu, kendi halkıyla yabancı devlet erkânı ve misafirleri kabul edip dinlediği, haksızlığa uğrayanların başvurduğu bir adalet sarayı olarak şöhret kazanmıştır. İbn Hâcib, Buhtürî ve Firdevsî gibi birçok şairin hakkında müstakil şiirler yazdığı (bk. Dihhudâ, XIX, 34, 36-37, 39-40) bu sarayın büyük bir kısmı XIX. yüzyıl sonlarında bir depremde yıkılmıştır. Ancak günümüzde Bağdat yakınlarındaki Selmânîpâk kasabası civarında ayakta kalan kısımları bile bir mimari şaheser olduğunu göstermektedir. Genişliği ve yüksekliğiyle ünlü bu tâk klasik Türk edebiyatında bu vasıfları yanında güç ve kudret sembolü olarak da sık sık kullanılan bir remiz olmuştur. Manzum ve mensur siyerlerle benzeri eserlerde, Hz. Peygamber'in doğumu sırasında meydana gelen mucizevi olaylarda zarar gördüğü kaydedilen bu hükümdarlık tâkına, gazel ve kasidelerde tâk kelimesinin lugat mânasından hareketle güzelin mihrap veya hilâl şeklindeki kaşısı da benzetilmiştir. Bursalı Ahmed Paşa'nın, "Kisrâ-yı hüsnü'dür ki bugün kaşısı tâkına / Zencîr-i müşğ asar hâm-ı gîsûsı Kâsım'ın" beyti bunu ifade ettiği gibi Nedîm'in, "Şüphesiz Nüşîrevân'ın tâci başından düşer / Baksa tâk-ı ser-bülend-i kasr-ı izz ü şânına" beytinde işaret edilen taç da Kisrâ ile birlikte anılan ona ait tamamlayıcı unsurlardan biridir. Rivayete göre Enüşîrvân bu tâka bir çan astırıp ucuna da zincir bağlatmış, onun adaletine başvuranları "zencîr-i adl" denilen bu zincir vasıtasıyla çanı çalar ve dertlerini kendisine anlatırlarmış. Zâtî'nin, "Serverâ bir bend-i lâkayddır kapında adl / Tutamazdı anı zencîre çekip Nüşîrevân" beytiyle Bâkî'nin, "Erdi nesîm-i ma'delet-i Kisrî-i bahâr / Zencîr-i adli çekti çemenzâra cüybâr" beytinde bu durum söz konusu edilerek övülenler Enüşîrvân ile karşılaştırılmıştır.

Enüşîrvân'ın babası Kubâd da, "Tâc-ı Kubâd ü sâgâr-ı Cem'den ferâğî var / Mecnûn bulalı Leylî itinın yalağını" (Hayâlî Bey) beytinde görüldüğü gibi divan edebiyatında taçla birlikte anılan bir diğer kahramandır. Şark - İslâm edebiyatlarında çok işlenmiş mesnevi konularından biri olan Hüsrev ü Şîrîn veya Ferhad ile Şîrîn hikâyesinin esas kahramanı ise Enüşîrvân (I. Hüsrev) değil II. Hüsrev'dir. Ayrıca hikâyenin önemli

kahramanlarından Pervîz de (Hüsrev-i Pervîz) Enüşîrvân'ın torunu kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 209; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 163; Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 72-73; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevî ve Şerhi*, İstanbul 1985, VI, 404; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanı Tahlili*, Ankara 1987, s. 125-126; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1989, II, 247-248; Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, Ankara 1990, s. 62; Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara 1992, s. 12; *Kâmûsü'l-a'lâm*, VI, 4621; *TDEA*, VII, 89; Dihhudâ, *Luğat-nâme*, V, 464; XIX, 33-41.

NURETTİN ALBAYRAK

ENÜŞİRVÂN b. HÂLİD

(أنوشروان بن خالد)

Sadrü'l-İslâm Şerefüddîn
Ebû Nasr Enüşîrvân b. Hâlid
b. Muhammed el-Kâşânî
(ö. 532/1138 [?])

Selçuklu ve Abbâsî veziri.

459'da (1066-67) Rey veya Kâşân'da doğdu. Büyük Selçuklu Devleti'nde divan kâtibi olarak göreve başladı. Sultan Berkıyaruk ile Selçuklu tahtında hak iddia eden amcası Tutuş arasında Rey yakınlarındaki Dâşîlû'da meydana gelen ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlanan savaşa katıldı (17 Safer 488 / 26 Şubat 1095).

Sultan Berkıyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ten ilgi ve itibar gören Enüşîrvân onun himayesinde görev aldı. Müeyyidülmülk'ün, Berkıyaruk'un annesi Zübeyde Hatun aleyhindeki sözleri ve faaliyetleri sebebiyle azledilerek bizzat Berkıyaruk tarafından katledilmesi üzerine devlet hizmetini terketti ve Basra'ya gidip edebiyatla meşgul oldu. Burada meşhur şair Harîrî ile tanışıp onu *el-Mağâmât*'ı yazmaya teşvik etti. Sultan Berkıyaruk'tan sonra tahta geçen Muhammed Tapar zamanında ve Ziyâülmülk'ün vezirliği sırasında (1107-1111) hazinedar ve ârizü'l-ceyş olarak görev yaptı. Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk 2000 dinar karşılığında onun yerine âriz tayin edilince Bağdat'a gitti. Hâtimülmülk Muhammed Meybûdî'nin vezirliği döneminde (1111-1117) vezir nâibi oldu. Fakat şiddetli muhalefet ve entrikalarla karşılaşınca istifa etmek zorunda kaldı. Daha sonra tekrar ârizü'l-ceyş tayin edildi ve 516 (1122-23) yılına kadar bu görevi sürdürdü; bu tarihte azl ve hapsedildi. Şemsülmülk Os-

man b. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra (517/1123) hapisten kurtuldu ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından vezir tayin edildi; 1127-1128 yılları arasında bu görevde kaldı. Rakip ve düşmanlarının entrikaları yüzünden vezirlikten ayrılıp Bağdat'a gitti ve 1132'de Halife Müstersîd-Billâh tarafından vezirliğe getirildi. 1134 yılında istifa ettikten bir süre sonra da Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın veziri oldu. Ancak iç karışıklıkları önleyemediği ve başarılı olmadığı için azledildi ve yerine rakiplerinden İmâdüddin Dergezîni getirildi (1136).

Enüşîrvân 532 veya 533 Ramazanında (Mayıs 1138 veya Mayıs 1139) Bağdat'ta vefat etti. Başta halifenin veziri olmak üzere çok sayıda devlet adamının katıldığı muhteşem bir cenaze töreniyle önce burada defnedildi; daha sonra Küfe'ye götürülerek Hz. Ali'nin türbesine gömüldü.

Akıllı, titiz, dindar, güzel ahlaklı ve doğru bir kişi olarak tanıtılan Enüşîrvân aşırı dindarlığı ve nezaketi sebebiyle tenkit edilmiştir. Kendisi de edipti; âlim ve şairleri himaye ettiği için çağdaşlarının övgüsüne mazhar olmuştur.

Enüşîrvân *Füturu zamâni's-şudûr ve şudûru zamâni'l-fütûr* adıyla bir eser kaleme almıştır. Sultan Melikşah'ın tahta geçişinden (1072) Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölümüne kadar (1134) geçen süre içinde meydana gelen olayları ve hâtrâtını ihtiva eden bu Farsça eser, Selçuklular'ın siyasî tarihi ve o dönemdeki bâtinî faaliyetler açısından olduğu kadar divan teşkilâtı ve saray hayatı bakımından da birinci elden önemli bir kaynaktır. Ancak müellifin olayları yorumlarken ve bir kısım devlet adamlarını değerlendiren zaman zaman tarafsızlıktan uzaklaştığı, bazı vezir ve memurları aşırı derecede överken bazılarını da ağır biçimde tenkit ettiği görülür. *Füturu zamâni's-şudûr*, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî tarafından bazı ilâvelerle birlikte *Nuşretü'l-fetre ve 'uşretü'l-fitre* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bûndârî de bu tercüme *Zübdetü'n-Nuşra ve nuşbetü'l-üşra* adıyla ihtisar etmiştir. Her üç müellifin ortak ürünü olan bu eser ilk defa Martin Theodor Houtsma tarafından neşredilmiştir (*Tevârîhu Âli Selcâk [L'Histoire des Seldjoudes]*, Leiden 1889). Daha sonra çeşitli baskıları yapılan eser (*Kitâbü Târîhi devleti Âli Selcâk*, Kahire 1900, Beyrut 1400/1980) Kıvâmüddin Burslan

tarafından *Irak ve Horasan Selçuklu-ları Tarihi* adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir (İstanbul 1943).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 77-78; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 547, 549-550, 642, 682; XI, 17, 20, 45; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, nâşirin önsözü, s. IX-XXV; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 306; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 67; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*², XX, 15-16; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 427-428; Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'î-mü'l-ezhâr min letâ'imî'l-aḥbâr der Târîḫ-i Vüzerâ* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1959, s. 33; Browne, *LHP*, II, 191-192, 354, 360-362, 472-473; Storey, *Persian Literature*, I, 254-256; Gulâm-ı Rızâ Verehrâm, *Menâbî'î Târîḫ-i İrân der Devrân-ı İslâmî*, Tahran 1371, s. 51-52; Abbâs-ı İkbâl, *Veżâret der 'Ahd-i Selâḫt-ı Büzürg-i Selcûḫî*, Tahran 1338/1959, s. 111, 124, 132-133, 148, 153, 163, 176, 184, 186, 205, 232, 233, 268, 279, 286, 316; Hüseyin Emîn, *Târîḫü'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûḫî*, Bağdad 1385/1965, s. 325, 330; Neffîsî, *Târîḫ-i Naẓm u Neşr*, I, 118-119; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *CHIr*, V, 248, 251-253; a.mlf., "Anüşîr-wân b. Khâlid", *EI*² (İng.), I, 522-523; C. L. Clausner, *The Seljuq Vizirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, s. 49, 52, 55, 71, 74, 78, 93, 106-108; Abdülkerim Özyaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. XIII-XIV; a.mlf., "Bündârî", *DİA*, VI, 490; C. E., Bosworth, "Anüşervân Kâşânî", *Elr*, II, 139.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

ENVÂ'

(الأنوار)

Araplar'da yıldızların hareketiyle hava durumu ve iklimler arasında ilgi kuran, çeşitli takvimlere esas teşkil eden halk astronomi ve meteoroloji bilgisi.

Envâ' sözlükte "güçlkle ayağa kalkma, doğrulma, yükselme; ağır bir yük sebebiyle eğilme, meyletme" mânalarına gelen *nev'* isminin çoğuludur. Terim olarak "bir yıldızın veya yıldız takımının şafak vakti batarken aynı anda aksi yönden 'rakib' denilen mukabilinin doğması" anlamına gelmekte, böylece aynı zamanda cereyan eden hem doğuş (tulû') hem batış (sukût) hadisesini ifade etmekte, bundan dolayı da bazı dil âlimlerinde ezdâddan sayılmaktadır. Nev'in başlıca anlamının "yükselme, doğrulma" olması sebebiyle asıl doğuş kavramını ifade için tercih edilmesi gerekirken Araplar onu "ağırlık sebebiyle eğilme, meyletme" anlamından ötürü daha ziyade batış karşılığında kullanmışlardır.

Ayrıca ismin bu iki zıt anlamdan hangisine delâlet ettiği, yıldızın hangi tabiat hadisesine sebebiyet verdiğiyle de ilgilidir; çünkü bir yıldızın doğuşu ile batışının farklı olayları meydana getirdiğine inanılmaktadır (İbnü'l-Ecdâbî, s. 134-135).

Yıldızlar eski Araplar için, geceleyin yollarını kolayca bulmalarını sağlayan birer işaret olmalarının yanında çeşitli meteorolojik olaylara ve iklim değişikliklerine yol açtıklarına inanıldığı ve mevsimlerin ardarda gelişlerinin alâmeti sayıldıklarından daima gözlem konusu teşkil etmişlerdir. Câhiz bu husustaki halk bilgilerinin önemli bir birikim oluşturduğuna işaret eder (*Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 30). İlmî bir teoriyle temellendirilmemiş olan ve yalnız gündelik hayat içindeki gözlemlere dayanan bu birikim eski Arap atasözü, seci ve şiirlerine bütün canlılığıyla yansımıştır. Buralarda geçen yıldız adları ile bu yıldızların doğuş veya batışlarının sebebiyet verdiği meteorolojik olaylar nesilden nesile kolayca aktarılan bazı formüllere bağlanmıştı. Söz konusu bilgileri bir ortak hâfıza gibi saklayan bu sözlü malzeme çöçebe veya yerleşik olsun eski Araplar'ın su, hava ve toprakla olan ilişkilerinin izahını, daima göklerin yeri yönettiği şeklindeki kadîm inanca dayandırdıklarını göstermektedir. Câhiliye Arapları, muhtemelen Mezopotamya ve Kuzey Sâmi uygarlıklarından da etkilenecek meydana getirdikleri bu astronomi (astroloji) - meteoroloji karışımı ilkel kozmolojik öğretilerde yıldızları yağmurun yağması, sıcakların veya soğukların başlaması, suların çekilip kabarması, bitki örtüsünde değişiklik olması, bereket ve kıtlık meydana gelmesi ve çeşitli rûzgâr yahut fırtınaların çıkması gibi tabii hadiselerin âmîli olarak görmüşler ve onlara bir tür ulûhiyyet nisbet ederek beklentileri doğrultusunda kendilerinden niyazda bulunmuşlardır. Envâ' bilgisi hakkında yazılmış son eserlerden birinin müellifi olan İbnü'l-Ecdâbî, Araplar'ın envâ' disiplinine bakışının İslâm öncesi ve İslâm sonrasında uğradığı köklü değişikliğe işaret etmektedir. Müellife göre Câhiliye Arapları yıldızları bazı tabiat hadiselerinin yaratıcıları olarak görmekle küfre düşmüşlerdir. Bu konuda İslâm inancına uygun görüş sahibi olan Araplar ise envâ' sadece belli tabiat hadiselerinin vaktini gösteren işaretler şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu anlayışa göre envâ', Allah'ın âdeti (sünnetullah) üzere cereyan eden

belli hadiseler için "a'lâm ve evkât" olmaktan öte bir anlam taşımaz (*el-Ezmi-ne ve'l-envâ*², s. 136). İslâm'daki tevhid ilkesinin Araplar'ın envâ' hakkındaki te-lakkilerinde kesin bir dönüştürücü rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde yıldızların Allah'ın emrinde olduğu ve dolayısıyla kendilerinde hiçbir yaratıcı gücün bulunmadığı açıklıkla ifade edilmektedir (meselâ bk. el-En'am 6/97; en-Nahl 16/12; er-Rahmân 55/6). Hz. Peygamber de envâ' konusundaki bâtil inancı kınayarak yağmuru yağdırmanın Allah olduğunu belirtmiş, yağmurun yağışını bir yıldızın doğup batmasına bağlayanların o yıldızla tapıp Allah'ı inkâr etmiş olacaklarını bildirmiştir (Buhârî, "Ezân", 156, "İstis-kâ", 128, "Meğâzî", 35; Müslim, "İmân", 125; Nesâî, "İstis-kâ", 16).

Envâ' sisteminin ilk şekli, basit olarak yıldız veya takım yıldızların doğuş ve batışı ile (*nev'*) başlayan yaklaşık yirmi sekiz dönemlik bir güneş yılındaki meteorolojik hadiseleri takip ve tahmin etme bilgisinden ibaretti. Yıldızların birbirlerine göre süreleri farklılık arzeden batışlarıyla (meselâ Süreyyâ takım yıldızının yedi gün, Hen'a yıldızının bir gün) yine *nev'* denilen bir döneme girilmekte ve belli yıldızların batışı veya mukabillerinin doğuşu ile hava durumu tahmin edilmekteydi. Böylece on dört çiftten oluşan yirmi sekiz yıldız yahut takım yıldızın doğuş ve batışları ile başlayan yirmi sekiz sabit döneme ayrılmış ilkel bir güneş yılı takvimi elde edilmiş oluyordu (*EI*² [İng.], I, 523). Daha sonraki merhalede Araplar, İslâm'dan bir süre önce benimsedikleri ayın arz etrafındaki hareketini belirten yirmi sekiz durak ile (*menâzil*) yirmi sekiz envâ' birleştirdiler ve sonuçta sistemi, her biri 12' 50' lık eşit yaylardan teşekkül eden yirmi sekiz bölümlü bir zodyak haline getirdiler. Bu sisteme göre bir yılda yirmi sekiz yıldız veya takım yıldızın her biri, on üç günlük yirmi yedi ve on dört günlük bir sabit dönem (*nev'*) halinde yirmi sekiz menzil oluşturmakta ve toplam 365 gün elde edilmektedir (27 × 13 = 351 + 14 = 365). Bu durumda ay, arz etrafında yirmi sekiz günde tamamladığı dönüşü sırasında her gece bir menzili geçmekte ve bir gece bir yıldız veya takım yıldız yakın olurken ertesi gece doğu istikametinde o yıldız(lar)dan uzaklaşmaya başlayarak nihayet 28. gece yıldız batıda tekrar idrak etmektedir. Böylece on dört çiftlik yirmi sekiz yıldız veya takım yıldız ayın